

RENÄSSANS- MÄNNISKAN

En historisk illusion?

Leif Oxenmyr

1 Inledning

Ämnet för föreliggande uppsats är *renässansmänniskan*. Renässansmänniskan är alltid lika omdebatterat som historiskt begrepp. Inte minst då det råder en viss begreppsförvirring¹ kring termen som sådan har detta medverkat till att ytterligare höja debattandan. Renässansmänniskan är ett begrepp som för de flesta historiker är symbolladdat. Namn som *Leonardo da Vinci*, *Giorgio Vasari* och *Erasmus av Rotterdam* är enligt många en personifiering av just renässansens ideal-uppkomsten av universalmänniskan.² Detta människoideal färgade till stora delar hela det etablerade konstnärliga-, kulturella- och politiska livet. Renässansmänniskans uppkomst torde sökas under 14- och 1500-talen då renässansen fick ett verkligt fotfäste i främst Italien. Karakteristiskt för den epok kring vilken vi rör oss är att debatten främst handlar om konsten som ett realistiskt medium. Förvånansvärt lite har debatten-trots omfattande forskning- kommit att handla om renässansmänniskans mentalitet. Intresset för den s.k. moderna människans³ uppkomst har dock börjat att framtona allt mer i polemiken forskare emellan, främst då gällande medeltid kontra renässans.

1.1 Målsättning och syfte

Mycket av den litteratur som finns berörande renässansen som en historisk period bygger på samtida källor. Dessa källor kan, som så mycket annat, tolkas utifrån de perspektiv författaren vill lägga på nämnda period. För att på ett objektivt sätt skapa en bild av renässansmänniskan krävs alltså för det första flera av varandra oberoende källor. För det andra kräver belysningen av renässansens människoideal en viss distans till den verklighet under vilken man i dag lever. Samhällets attityder har förändrats. Man kan följdaktligen inte dra några vittgående paralleller mellan vår samtid och 14- och 1500-talens normer och värderingar. Där kritik är på sin plats skall, enligt min mening, sådan ges.

Vad jag främst intresserat mig för är huruvida begrepp som renässansmänniska, *humanist* och *universalmänniska* egentligen har något faktiskt värde eller om dessa begrepp är ett resultat av en historisk illusion, som t.o.m. historiker av facket levt med allt sedan uttrycken myntades. För att få en viss stringens i min uppsats har jag valt att bearbeta mina frågeställningar utifrån renässansens mest symbolladdade högsäte-renässansens Italien. Naturligtvis kan man inte få en komplett bild av vad människor de facto tänkte,

¹Se exempelvis Nordberg, 1993, s. 14 ff.

²Sellberg, 1986, s. 84-85

³Därom råder delade meningar. Se exempelvis Nordberg, 1993, s. 10.

gjorde och insedde utan en viss historisk bakgrund. Därför har jag även valt att belysa den historiska utvecklingen under givna period. Man skulle kunna tala om Europas renässans.

Avsikten med denna uppsats är alltså att belysa renässansmänniskans mentalitet, än mer kanske hur densamma uppkom. Eftersom uppsatsen främst berör italiensk renässans kretsar mina frågeställningar kring den italienska renässansmänniskan. Trots detta görs utstick till renässansens portalfigurer även norr om alperna. Detta är ett nödvändigt grepp för att få en total bild av detta mycket komplexa tidevarv.

De problemställningar jag söker svar på är som följer:

- * Är synen på renässansmänniskan förlegad?
- * Vad innebär begrepp som "renässansmänniska", "humanist" och "universalmänniska"-och vad innebar de i berörd tid?
- * Vilka strävade mot dessa ideal? (D.v.s. var renässansmänniskan som ideal mer kopplat till kön- och klass än till individ?)
- * Vilken relation hade renässansmänniskan till religionen?
- * Vilken var renässansens människosyn?
- * Hur har forskare sett på renässansen som historisk period? (Denna frågeställning kräver en redovisning i kronologisk ordning.)

1.2 Kommentarer till källmaterialet

Den litteratur som jag använt mig av vid författandet av denna uppsats är främst av populärvetenskaplig art. Detta faktum medför dock *inte* att litteraturen som sådan inte är tillförsiktig och korrekt. Den bok som är min främsta källa -

Renässansmänniskan (1400-talets Italien - myter och verklighet) av Michael Nordberg - har varit av stor betydelse då den behandlar renässansen ur ett oavnligt, kritiskt synsätt. Jacob Burckhardts standardverk, *Renässanskulturen i Italien*, är Nordbergs raka motsats, då den i det närmaste glorifierar den italienska renässanskulturen. Diverse lexika märks också i referenslistan. Dessa har nyttjats främst för att få en uppfattning om äldre historikers syn på uppkomsten av den "moderna människan". Då uppsatsämnet till sin art är en beskrivning av en historisk epoks människomentalitet använder jag mig också av Johan Huizingas bok *Ur medeltidens höst*, som behandlar livsstil och mentaliteter i den begynnande renässansen.

2 Bakgrund

Renässansen låter sig inte så lätt sättas in i ett kronologiskt fack. Om man utgår från vår nordiska epokindelning så skulle större delen av den italienska renässansen hamna i medeltiden. I Italien räknar man renässansen från ca. 1300 till början av 1500-talet.⁴ Detta innebär naturligtvis problem för en person som på något sätt vill "hänga upp" renässansen vid årtal och epoker.

Huvudorsaken till att historiska epoker över huvudtaget inte är lätta att kronologisera är naturligtvis det faktum att en epok knappast avlöser den andra i rask takt, vid ett specifikt år. Frågan är vad man egentligen menar med "renässansen". Om man med *renässans* just menar en *epok* så blir gränsdragningen svår. Menar man däremot en *tidsanda* så infaller denna ungefärligen mellan 1300- och 1600-talen. Menar man en *intellektuell rörelse* så bör rimligen denna, enligt min mening, falla under samma kronologiska ordning eftersom tidsandan blir en följd av det intellektuella klimatet.⁵ När jag framöver talar om renässansen så menar jag renässansen som *tidsanda*. Man kan naturligtvis kritisera även tanken på att dela upp renässansen i olika tidsbegrepp beroende på vad man menar med just renässansen. Man kan ha den ståndpunkten att alla begrepp (d.v.s. tidsanda, intellektuell rörelse och epok) kan stoppas i en och samma tidsperiod.⁶ Att se politiska, kulturella och sociala tankegångar som sprungna ur samma källa underlättar onekligen arbetet med renässansen; främst p.g.a. dess komplexitet.

2.1 Synen på renässansen: En bakgrund

Termen "renässans" härstammar ursprungligen från dels den franske historikern *Jules Michelet* (1798-1874) och dels den schweiziske renässanshistorikern *Jacob Burckhardt* (1818-97). Den franska termen *renaissance* betyder "pånyttfödelse", och det var just vad renässansen var - en pånyttfödelse av de gamla antika texterna, författarna och filosofiska tankarna. Många "moderna" historieforskare-däribland Michael Nordberg-anser nu att just själva termen skapades under 1830-talet av Jules Michelet.⁷ Att Burckhardt kommit att spela en så pass avgörande roll beträffande synen på renässanskulturen beror på den genomslagskraft som hans bok-

⁴Linge, 1987, s. 2 f.

⁵Nordberg, 1993, s. 14.

⁶Historisk tidskrift, nr 3-1995, s. 360.

⁷Nordberg, 1993, s. 11.

Renässanskulturen i Italien (först publicerad år 1860)-fått, och fortfarande alltså har.⁸

Den som brukar räknas till renässansens förste store tänkare var italienaren *Francesco Petrarca* (1304-74). Petrarca införde bl.a. tesen om antiken som historiens höjdpunkt och medeltiden som historiens absoluta "lågvattnemärke" (tilläggs bör att han även såg på sin egen tid som en tid av mörker). Petrarcas viktigaste insats var dock att han proklamerade för återupptagandet av studier kring den gamla antika kulturen.⁹ Petrarca brukar också kallas för "*humanismens fader*", detta främst p.g.a. hans åsikt att *studia humanitatis*¹⁰ borde vara grunden för alla studier.

De flesta av renässansens portalfigurer verkade och levde i Italien. Det fanns dock undantag: *Erasmus av Rotterdam* (ca. 1466-1536) är ett sådant. Erasmus betonade, i motsats till sina italienska humanist-kollegor, att renässansen som intellektuell rörelse var av europeiskt omfång. Renässansen var alltså inte enbart begränsad till antikens forna historiska scen, Italien.¹¹

Under 1600-talet trycktes den tidigare entusiastiska synen på renässansen tillbaka något. Detta berodde till stor del på de nya tekniska och vetenskapliga landvinningar som gjorts under nämnda period. Detta "återtåg" för renässansen fortsatte även under 1700-talet då de gamla antika tankarna byttes ut mot en empirisk och mekanisk syn på människan-och människans plats i universum.¹²

2.2 Jacob Burckhardt

Så, under 1800-talet kom den bok som mer än andra kommit att bestämma även senare forskares syn på den italienska renässansen. 1860 publicerade nämligen Jacob Burckhardt sin bok *Die Kultur der Renaissance in Italien* (*Renässanskulturen i Italien*, första svenska upplagan kom 1930). Burckhardt betraktade renässansen som ett utslutande italienskt fenomen. Renässansen var också en distinkt period i Europas historia, som började under 1300-talet

⁸Åsikterna är dock delade om värdet i Burckhardts bok. Kanske kan Michael Nordbergs egna ord bäst beskriva det ambivalenta förhållande många forskare har till Burckhardt: "För att undvika allt missförstånd vill jag understryka, att *Renässanskulturen i Italien* är en beundransvärd bok, idérisk och inspirerande, och fortfarande mer än läsvärd. Men-historieforskningen har faktiskt gått framåt sedan 1860. Det är inte strängt nödvändigt att i evighet upprepa vad där står." Citatet hämtat från Nordberg, 1993, s. 11.

⁹Encyclopædia Britannica vol. 15, 1979, s. 660.

¹⁰Studia humanitatis var beteckningen på främst studier i latinet och dess grammatik. Även retorik fick en mycket framskjuten position. Nutida humanistiska ämnen som historia, litteratur och filosofi gavs också ett stort värde.

¹¹Encyclopædia Britannica vol. 15, 1979, s. 660-661.

¹²Ibid, s. 661.

och slutade under 1500-talet. Det främsta som renässansen frambringade var, enligt Burckhardt, *den moderna människan*. Den människa som slog sig fri från alla religiösa dogmer och såg på sig själv och världen med nya, nyfikna ögon. Ingenting var för människan längre omöjligt. Denna moderna människa såg på alla världsliga ting med objektivitet. Individerna fick därmed en högst framskjuten position. Resultatet av detta blev att en subjektiv syn på omgivningen också vann terräng.¹³ Det negativa med denna subjektiva syn på människan var att hon inte tog några som helst hänsyn till *hur* hon nådde framgång-det viktiga var *att* nå framgång.¹⁴

Allt sedan Jacob Burckhardt publicerade sin bok, *Renässanskulturen i Italien*, så har hans idéer och tankar om renässansen, som tidigare påpekats, haft ett enormt inflytande på den sentida debatten. Debatten har dock ändrat karaktär något sedan ekonomiska och sociala historieforskare belyst perioden ur ett annat ljus än just Burckhardt. Inte minst Burckhardts tes om att renässansen är vår egen kulturs förebild och ursprung¹⁵ är svår att godta när man nu känner till det faktum att kapitalismen och det urbana samhället (som ju var grunden till den rörelse renässansen utgjorde i Italien) utvecklades redan under medeltiden, om inte redan under antiken.¹⁶

3 Renässansmänniskan som begrepp och ideal

”Renässansmänniska” är en beteckning på det ideal som kom till under 1400-talets Italien. Under slutet av 1400-talet och under större delen av 1500-talet, då högrenässansen blommade, finns ett antal mycket framträdande personer som alla avspeglade just detta ideal. Två exempel på detta var de två konstnärerna *Leon Battista Alberti* (1404-72) och *Leonardo da Vinci* (1452-1519). Renässansens tidevarv var ”*den allsidiga människans*” stora triumf.¹⁷ Man skulle inte bara behärska sitt yrke utan också gå utanför sina gränser, att kunna allt. Att bli specialiserad var inte bra. Om man ville vara en fullvärdig människa så skulle man också tränga in i människans alla-teoretiska såväl som praktiska-ämnen. Renässansmänniskan skulle vara en ”*l'uomo universale*” (transkriptionen är italiensk), en människa som var allsidig.¹⁸ Jacob Burckhardt understryker detta ideal genom att betona nödvändigheten för renässansens människor att vara fulländat duktiga i så skilda färdigheter som ”ridderliga

¹³Burckhardt, 1965, s. 93 f.

¹⁴Ett exempel på detta: ”Den för långt drivna individualismen för med sig en fruktansvärd sedlig upplösning. Förbrytelserna tillväxa, mord bli vanliga, gränder och vägar fylls med rövare.” Citatet hämtat ur Lövgren, 1951, s. 432.

¹⁵Burckhardt, 1965, s. 9.

¹⁶Encyclopædia Britannica vol. 15, 1979, s. 662.

¹⁷Lövgren, 1951, s. 429 ff.

¹⁸Sellberg, 1986, s. 84-85.

idrotter” och ”ädla idrotter”. Hon skulle inte bara tillägna sig fysisk träning utan också intellektuell. En sann renässansmänniska skulle kunna tala och skriva flera språk (med all nödvändighet de klassiska) och ha läggning för litteratur och konst. När alla dessa färdigheter används korrekt, d.v.s. att inget sker på det andras bekostnad, uppstår en fullkomligt harmonisk helhet hos individen.¹⁹

3.1 Renässansens undervisningsmetoder

Ett bra exempel på denna harmoniska helhet får den franske författaren, läkaren och humanisten, *François Rabelais* (ca. 1495-trol. 1553), representera i sin bok *Den store Gargantuas förskräcklige leverne*, där han låter sin huvudperson, jätten Gargantua, undervisas enligt de antika sofisternas ideal. Denna utbildning syftar till att utveckla alla Gargantuas intellektuella och fysiska förmågor. Jätten Gargantua hade under sin tidigare lärares skolastiska (medeltida pedagogiska filosofi) undervisningsmetoder inte rönt några större framgångar, nu däremot vaknar Gargantuas intresse för världen och hans omgivning till liv igen.²⁰ Ponocrates (Gargantuas sofistiske lärare) är av den åsikten att man inte plötsligt kan förändra en människas natur ”då [...] naturen inte tål plötsliga omkastningar utan stort men.”²¹

Exemplet med Gargantuas sofistiska lärometoder är, enligt min mening, inte bara ett exempel på den nya tidens ståndpunkt, det är också till stor del en karikatyr av den skolastiska uppfostran- och undervisning som var allmän under medeltiden. Det låg i renässanskulturen som helhet att man ofta gjorde narr av andra, förkastade idéer och personligheterna bakom dem. Burckhardt menar att det var den något långt drivna individualismen som uppmuntrade hån och (med modern terminologi...) ”mobbing”. Renässansmänniskan var beredd att med alla medel säkra sin intellektuella, kulturella eller politiska odödlighet.²² I sin slutliga fas kom människor med läggning för hån och satir att utgöra en egen människotyp-”*den lustiga människan*” (*l'uomo piacevole*).²³

4 Varför Italien?

Renässansmänniskan var alltså en person vars individuella ambitioner inte fick stryka på foten för någonting. Hon skulle vara fri från alla religiösa dogmer, som kunde vara hämmande. Något som bidrog till att denna frigörelse från

¹⁹Burckhardt, 1965, s. 255-256.

²⁰Rabelais, 1983, s. 119-128.

²¹Citatet hämtat ur Rabelais, 1983, s. 119.

²²Burckhardt, 1965, s. 105-106.

²³Ibid, s. 108 ff.

kristendomen kunde bli verklighet var, enligt Burckhardt, att kyrkan i de italienska stadsstaterna var skild från staten (vilket inte var fallet i t.ex. det Bysantinska kejsardömet). Andra aspekter som medverkade till att renässansmänniskan hade sitt starkaste fäste i Italien var, enligt Burckhardt, den enorma rikedom och bildning som fanns i främst Florens, där släkten Medici med hjälp av enorma rikedomar lyckats tillskansa sig ett mycket stort inflytande.²⁴ Familjen Medici var nämligen också mecenater till ett stort antal humanister, konstnärer och ett flertal lärda.²⁵

Det egendomliga i Burckhardts påstående om att rikedom och bildning i de italienska stadsstaterna skulle vara en av huvudorsakerna till framväxten av just renässansmänniskans extrema individualism är just varför den fann sitt starkaste fäste i Italien. Fanns där inte enorma rikedomar även i Jacob Fuggers Augsburg och i den stora handelsmetropolen Antwerpen? Ett annat faktum som talar emot Burckhardt är religionen. För att ta Antwerpen som exempel, så kan man enkelt konstatera att staden hade ett stort antal kalvinister. Calvinisterna var oerhört kritiska, för att inte säga hatiska, gentemot den katolska kyrkan, vars överhöghet de fått som ett resultat av den spanska överhögheten i Nederländerna.²⁶ Fanns inte där också en grogrund för individualism, rikedom och bildning i detta upproriska område? Sant är dock att de flesta kalvinister var industriarbetare²⁷ utan någon (får man anta) egentlig politisk och kulturell makt. Kanske är det så enkelt att skillnaden i kyrkans organisation hjälpte till vid uppkomsten av den italienska renässansmänniskan. Naturligtvis betyder också det faktum att italienarna själva var arvtagare till den antika kultur med vars hjälp man skulle ta sig ur "medeltidens mörker". Runt omkring sig hade man tillgång till just de kulturskatter som renässansens förespråkare ville "återupptäcka" och använda sig av. Hur som helst: Renässanskulturen hade även rötter norr om alperna, vilket inte minst *Erasmus av Rotterdam* är ett tydligt exempel på.

4.1 Tryck utifrån

Michael Nordberg framför i sin bok, *"Renässansmänniskan" (1400-talets Italien-Myter och verklighet)*, en intressant hypotes angående varför renässanskulturen fick sin största blomning just i Italien. Nordbergs teori utgår från att humanisternas entusiasm inför allt vad antiken innebar hade att göra

²⁴Ibid, s.94.

²⁵Sellberg, 1986, s.82-84.

²⁶Lövgren, 1951, s. 662 ff. Se även Linge, 1987, s. 104-106.

²⁷Linge, 1987, s.105.

med det allt starkare "främlingstryck" som uppkom. Enligt Nordberg kompenserade man underlägsenhet i militärt försvar med att framhäva sitt kulturella arv från Romarrikets glansdagar.²⁸ Enligt min mening blir denna hypotes något dåligt underbyggd då det troligtvis var så att flera faktorer samverkade för att få till stånd renässansen, den nya tidsandan. Naturligtvis medverkade säkert trycket utifrån²⁹ till att de italienska stadsstaternas gemensamma kulturarv var det som senare blev den gemensamma grunden. Jag tror dock att just närheten till nämnda kultur spelade en avgjord större roll.

5 Humanisternas roll

Grunden för renässanskulturen var till stora delar humanisterna. Vilka var då dessa "humanister"? Nutida forskning nöjer sig med att endast konstatera att renässansens humanister var män som ägande sig åt studier i latinsk grammatik, historia, poesi och moralfilosofi.³⁰ Att det just var antiken som humanisterna ville "återupptäcka" var kanske inte så underligt. För det första omgavs de, som tidigare nämnts, av den antika kulturens fornlämningar. Ett annat viktigt faktum var att det Bysantinska riket började falla sönder i och med turkarnas angrepp under främst 1300-talet. De lärda i det Bysantinska kejsardömet hade under tusen år läst och granskat de gamla klassiska författarna.³¹ Efter erövringen av Konstantinopel år 1453 flydde ett antal av dessa lärda till Italien.³² Dom förde med sig kunskapen om det grekiska språket och dess klassiska litteratur. Det är därför missvisande att säga att den klassiska kulturen varit helt bortglömd. Den hade bevisligen kommit i skymundan i Italien, men i Bysans lästes alltså fortfarande texterna flitigt, om än av en snäv krets.³³ Humanister som Francesco Petrarca och Lorenzo Valla banade vägen för den nya tidens tankar och ideal.

5.1 Humanisternas människoupfattning

Humanisternas människosyn börjar att ta form med Petrarca. Tanken med att bedöma människor utifrån ett antal fastslagna doktriner var enligt humanisterna helt felaktigt. Istället skulle man studera människans faktiska uppträdande. Humanisterna betonade oftare det irrationella och emotionella

²⁸Nordberg, 1993, s. 47.

²⁹Det var dock inte bara trycket utifrån som stadsstaterna kämpade med. Man stred även om makten med andra italienska stadsstater. Främst Florens hade bittra kamper med städer som Pisa, Sienna och Lucca. Se Pierotti-Cei, 1977, s. 6 f.

³⁰Nordberg, 1993, s. 33. Angående humanisternas verksamhetsområden se även Sellberg, 1986, s. 52-54.

³¹Ibid, s. 40.

³²Finns ej några exakta siffror på hur många av dessa lärda som flydde till Italien. Se Burckhardt, 1965, s. 132. Se även Nordberg, 1993, s. 41.

³³Den snäva krets som åsyftas var främst de lärda inom kyrkan (förf anm).

än det rationella hos människan. Enligt Petrarca var förnuftet underordnat människans vilja.³⁴

På dessa tankar skulle också den nya liberala utbildningen baseras. Denna utbildning lade tyngdpunkten på relationerna mellan kultur och gott leverne. Människan skulle också tillgodogöra sig så många erfarenheter som tänkas kunde.³⁵ Njutningen fick också en central plats i renässansens bildningssyfte. Detta var ett stort avstånd till den medeltida skolastiken där asketism och underkastelse hade varit grunden: ” ‘L'uomo universale’, ‘den allsidiga människan’ blev den nya tidens ideal, liksom helgonet-självplågaren hade varit medeltidens.”³⁶

Begrepp som *människans värdighet* och *virtú* har varit- och är karaktäristiska för renässansmänniskan. Människans värdighet låg i att hon kunde sänka sig till en lägre och mer djurisk livsstil, men hon hade också möjligheten (allt hängde på hennes eget omdöme) att resa sig över massan och bli i det närmaste gudomlig. Här markeras tydligt ett avståndstagande från medeltiden, då man mer såg till livet efter detta. Renässansmänniskan såg redan i detta livet obegränsade möjligheter. Varje människa kunde skapa sin egen framtid, om hon bara ville.³⁷ Ordet *virtú* sammanfattade människans värde. I svensk översättning betyder ordet ”dygd” (i etisk mening). Detta betecknar dock inte ordets betydelse under renässansen. *Virtú* var helt enkelt en sammanfattande beteckning på människans intelligens, mod och list.³⁸ Kort skulle man kunna symbolisera termen med människans obotliga vilja att bli någon- eller något.

6 Kvinnan i renässansen

”Just *därför* att den utvecklade kvinnan stod på samma nivå som mannen, kunde det som man i äktenskapet kallar andlig gemenskap eller själsgemenskap, att den ena kompletterar den andra, ej nå samma blomning som senare i nordligare kulturländer.”³⁹

Citatet ovan är taget ur Jacob Burckhardts bok, *Renässanskulturen i Italien*. Det tycks mig vara en kontradiktion att man och kvinna i ett äktenskap inte kunde komplettera varandra trots (!) deras åsyftade jämlikhet. Menar Burckhardt att kvinnan hade samma sysslor som mannen och p.g.a. detta stod på samma nivå

³⁴Encyclopædia Britannica vol. 15, 1979, s. 665.

³⁵Ibid.

³⁶Citatet hämtat från Lövgren, 1951, s. 429.

³⁷Lövgren, 1951, s. 430. Se även Encyclopædia Britannica vol. 15, 1979, s. 665.

³⁸Lövgren, 1951, s. 430.

³⁹Burckhardt, 1965, s. 259.

som honom? Burckhardt skriver vidare att "det uppväcker ej det ringaste betänkligheter hos renässansens italienare att låta döttrar och söner få samma litterära, ja, t.o.m. filologiska, undervisning."⁴⁰ Man kan naturligtvis inte dra några paralleller mellan vår moderna kvinnoemancipation och renässansens Italien, men det låter nästan *för* jämlikt. Man bör heller inte glömma att nästan uteslutande allt som nämns om renässansen handlar just om män. Av "hövlighet" tar man dock med några få fall av kvinnor som klättrat på den sociala stegen. Så gör också Burckhardt när han tar upp bl.a. venetianskan *Cassandra Fedele*, som genom sitt författarskap fick en viss berömmelse och status. Burckhardt nämner för övrigt själv att anledningen till att kvinnor sökte sig till intellektuella verksamheter var just det faktum att "de ville [...] imponera på betydande män."⁴¹

Man bör dock inte helt och hållet se ner på renässansens attityder till kvinnan. Visst kunde en kvinna verkligen lyckas om hon bara fick chansen att utbilda sig. Renässansens kvinnor var i mångt och mycket tvungna att kämpa mot både makens, släktingarnas och övriga kvinnors misstro om de ville klättra socialt och kulturellt. Kanske var det också skillnad mellan den italienska renässansens kvinnor och kvinnorna i t.ex. England, Frankrike och Tyskland. Kvinnor som arbetade inom silkes- och textilbranschen hade de facto en välbetald sysselsättning.⁴² Situationen för renässansens kvinnor var avgjort olika beroende på var de befann sig. Michael Nordberg hävdar därvidlag också att det i den franska (renässans-) litteraturen "överallt [...] hävdas kvinnans sociala och framför allt intellektuella likställdhet med mannen."⁴³

6.1 Humanisternas syn på kvinnan

Humanisternas syn på kvinnan får antas ge en riktig bild av verkligheten, åtminstone vad beträffar de högre samhällsskikten. De är också av största värde eftersom de avspeglar just renässansens portalfigurer- och dess tankar om kvinnan. Michael Nordberg ger i sin bok, "*Renässansmänniskan*" (1400-talets Italien-Myter och verklighet), en relativt negativ bild av humanisternas syn på kvinnan. Man får intrycket av att kvinnan definitivt inte var jämlik mannen på något sätt. Hon (mak) fick heller inte öppna munnen om mannen höjde sin röst. Om hon så gjorde skulle mannen bara bli än mer upprörd. Kvinnan skulle-för att använda ett bibliskt språk-"*tiga i församlingen*". Om rykten skulle uppstå att mannen varit otrogen så skulle kvinnan inte lyssna på

⁴⁰Ibid.

⁴¹Citatet hämtat från Burckhardt, 1965, s. 260.

⁴²Pierotti-Cei, 1977, s. 30-31. Jmf med de italienska förhållandena: Se Nordberg, 1993, s. 76 f.

⁴³Citatet hämtat från Nordberg, 1993, s. 149.

detta "elaka förtal".⁴⁴ Allt detta förespråkats av en av renässansens stora humanister-Francesco Barbaro (1390-1454). Arkitekten och tillika humanisten, Leon Battista Alberti (1404-72), hade inte heller han några höga tankar beträffande kvinnan. Angående valet av hustru så är Albertis åsikt att kvinnan är nödvändig för att mannen skall få söner.⁴⁵ Alltså: Den traditionella synen att kvinnans syssla är att sköta barnen och laga maten återfinns också hos renässansens humanister.

Det fanns dock undantag även bland humanisterna. Exempelvis *Vespasiano da Bisticci* (1421-1498) tycks ha haft en positiv syn på kvinnan och hennes värde. En kvinna vid namn *Andrea Acciaiuoli* öser han beröm över. Han går t.o.m. så långt som att kalla henne för en "fullkomlig kvinna, *fu donna universale*."⁴⁶

Man kan alltså sammanfattningsvis säga att kvinnans ställning med all sannolikhet var svår, dock inte odräglig; det fanns också privilegerade kvinnor. Tilläggas bör också att de kvinnor som skapat sig ett namn i renässanshistorien nästan uteslutande var kvinnor ur de högre samhällsskikten. Socialt avancemang var, åtminstone i renässansens Italien, något relativt-för att inte säga mycket-sällsynt. När exempelvis äktenskap ingicks så togs också stora hänsyn till släktens relationer med den politiska och ekonomiska eliten. När en man och en kvinna ur två skilda släkter ingick äktenskap innebar detta i princip att de båda släkterna ingått en pakt. Denna pakt innebar för släkterna en utökad politisk och ekonomisk makt. Dessa förhållanden gällde naturligtvis främst för furstliga och feodala släkter. Valet av äktenskap hade också stor betydelse för adeln.⁴⁷

7 Upptäckten av individen

Enligt Burckhardt finner man mot slutet av 1200-talet massor av personligheter i Italien.⁴⁸ Under medeltiden fick individualismen aldrig något riktigt fotfäste. Man såg istället sig själv som en del av en familj, ett skrå eller ett samhälle. Under renässansen betonades däremot individen mer än exempelvis dennes familj eller ursprung. Det något egendomliga i detta motsatsförhållande mellan renässans och medeltid är det faktum att t.ex. skråväsendet var mycket dåligt utvecklat i nord- och Centraleuropa.⁴⁹ Det är alltså fel att påstå att medeltidsmänniskan helt och hållet förlitade sig på kollektivet. Naturligtvis bör

⁴⁴Nordberg, 1993, s. 130.

⁴⁵Ibid, s. 132.

⁴⁶Ibid, s. 142.

⁴⁷Ibid, s. 201 ff. Se även Pierotti-Cei, 1977, s. 21.

⁴⁸Burckhardt, 1965, s. 93.

⁴⁹Nordberg, 1993, s. 191-192.

det också, till Burckhardts fördel, påpekas att denne naturligtvis enbart behandlar just Italien, och därför kanske blir lite för snäv.

7.1 Stråvan efter odödlighet

Några av huvudorsakerna till att renässansmänniskan "upptäckte" individen var, som delvis tidigare nämnts, främst jakten på rikedom och bildning.⁵⁰ Denna faktor gäller främst Italien, där exempelvis den förmögna familjen Medici stödde humanister, konstnärer och andra kulturpersonligheter. Anledningen till detta ekonomiska stöd var en slags ny variant av antikens "*bröd och skådespel*." Fursten kunde inte som en enväldig kung framhäva sig själv alltför mycket. Därför lät man istället bekosta t.ex. konstupställningar och andra kulturella evenemang. Man fick i gengäld diktarens-, humanistens- och konstnärens lovprisningar i form av hyllningsdikter och porträtt.⁵¹ På det hela taget så uppmärksammas *personen/individen* mer än det han åstadkommit. Detta gällde i hög grad renässansens konstnärer, där man mer beundrade konstnären som person än de verk han (-eller hon) skapat. Som en följd av detta intresse för personen kom också en "*genikult*" till stånd. Man dyrkade begåvade konstnärer, författare och humanister. Man hade i detta sammanhanget också en religiös tolkning av geniet. Man ansåg att skaparkraften var en gåva av Gud. Det var inte bara längre Gud som kunde skapa, även människan kunde skapa sig ett, i det närmaste, odödligt rykte.⁵²

7.2 Individ och familj

I motsats till Burckhardt så betonar Michael Nordberg istället att det i själva verket var *familjen och inte individen som var viktigast*. Nordberg finner belägg för detta i den s.k. *ricordi*-litteraturen. Denna litteraturgenre var en form av levnadsteckningar för köpmannaklassen, d.v.s. borgarklassen. I dessa finner Nordberg otaliga exempel på att man som individ inte betydde något. Det som gav en person status och anseende i de italienska stadsstaterna var familjen.⁵³ Nordbergs allmänt negativa syn beträffande individualismen under renässansen blottas i följande citat, som också är raka motsatsen till Burckhardts utläggningar om individens triumf:

"Ingen man (ty givetvis är det bara män det är fråga om) i 1400-talets Italien kunde i egenskap av individ, hur duglig han än var, nå status och politiskt

⁵⁰Burckhardt, 1965, s. 94.

⁵¹Sellberg, 1986, s. 83-84.

⁵²Linge, 1987, s. 38.

⁵³Nordberg, 1993, s. 1 93 ff.

inflytande. Status fick den enskilde i Florens, Siena eller Venedig enbart som medlem av en familj, eller snarare släkt, med anor och anseende.”⁵⁴

Då jag inte själv haft tillgång till Nordbergs källor så kan jag tyvärr inte bekräfta hans utsagor, jag finner dock ingen anledning att betvivla de uppgifter Nordberg framför. Det är ändå en bjär kontrast till den egocentrerade individ, som Burckhardt funnit i renässansens Italien. Den allsidiga människan, som kan och vet allt, är inte på något sätt underkastad sin härkomst eller familj. Burckhardt ser skiftningar i maktkonstellationen som något positivt för den enskilde individen, för ”dess större orsak hade den enskilde individen att koncentrera sig på utövandet och njutandet av makten.”⁵⁵ Man kan nog utan att överdriva säga att Burckhardts version av renässansmänniskan hade avsevärt större individuell makt medan Nordbergs var mer beroende av goda förbindelser med släkt och vänner.

8 Religionens betydelse för renässansmänniskan

Medeltiden var en epok då nästan ingen fri och obunden empirisk forskning kom till stånd. Man förlitade sig helt enkelt på Gud. Om människorna bara skötte sig så skulle Gud också välsigna människosläktet. Så skulle man kunna sammanfatta Burckhardts beskrivning av medeltidens intellektuella ”framåt-skridande”.⁵⁶ Burckhardts bild är dåligt underbyggd. Den empiriska forskning som förekom under renässansen måste ha varit mycket obetydlig. För övrigt hade naturvetenskaper ingen status under renässansen.⁵⁷ Forskning baserad på erfarenhet kom först i gång på allvar under 1600-talet, då mekaniska lagar och formler ansågs styra människan, naturen och universum. Den forskning som bedrevs hade snarare som syfte att glorifiera och ”snygga till” sanningen. Nordberg uttrycker det bäst när han påpekar att ” [...] det blev viktigare hur något uttrycktes, än vad som uttrycktes.”⁵⁸

8.1 Fatalism-individualism

Under medeltiden var avståndet mellan Gud och människorna Han skapat oändligt stort. Människan kunde aldrig komma ens i närheten av det gudomliga. Istället lade man tyngdpunkten på livet efter detta. Under renässansen skedde en långsam förändring. En förändring med människan i

⁵⁴Citatet hämtat från Nordberg, 1993, s. 194.

⁵⁵Burckhardt, 1965, s. 95.

⁵⁶Ibid, s. 327.

⁵⁷Se exempelvis Sellberg, 1986, s. 51 ff. Angående högre forskning och undervisning se även Burckhardt, 1965, s. 138-142.

⁵⁸Citatet hämtat från Nordberg, 1993, s. 39.

fokus. Människan behövde inte längre känna sig som en usel syndare. Istället skulle den moderna människan upptäcka att hon kunde göra allt hon företog sig, inget var omöjligt. På sätt och vis påminner detta om en tradition bland medeltidens mystiker där människan och Gud skulle förenas i en *unio mystica*.⁵⁹ Renässansmänniskan skulle sträva mot gudomlighet. Renässansens människor hade ofta en närmast fatalistisk världsåskådning. Man trodde på botpredikanternas tal om att det var människornas syndfulla leverne som orsakade dåliga tider. Att vara botpredikant i renässansens Italien var för övrigt en mycket lukrativ affärsverksamhet...⁶⁰ Den fatalistiska ordningen var dock inte fullt lika ödesstyrd som man kan tro: om människorna skötte sig så kunde lyckan vända åter.

8.2 Religionen som maktredskap

Renässansen brukar oftast inte förknippas så mycket med religion. Detta har att göra med att den bild, som främst Jacob Burckhardt skapat, i mångt och mycket varit den dominerande till dags dato. Burckhardt satte människan i centrum. Den framgångsrika människan behövde inte Gud vid uträttandet av sina personliga underverk. Trots detta kan man inte säga att renässansen saknade mystik och religion. Renässansmänniskan betonade också, som tidigare nämnts, individers emotionella sidor.⁶¹ Den stora skillnaden mellan renässansens Italien och den kultur man så gärna ville efterlikna, antikens Grekland, var att religionen spelade en långt större roll för människors liv under renässansen än under antiken. I det antika Grekland fanns ingen motsvarighet till det enorma inflytande den katolska kyrkan hade. Stat och kyrka var i teorin åtskilda men i praktiken var dessa båda institutioner fast sammanlänkande. Det var inte mindre än fyra påvar som kom från familjen Medici. Kyrkan var bevisligen en maktfaktor som de välbärgade familjerna mer än gärna utnyttjade i politiska syften.⁶² Man får dock inte lägga alltför stor vikt vid kyrkan som en slags maktbas. Denna maktbas var nämligen inte tillgänglig för det stora flertalet av renässansens människor.

8.3 Mystik utan tro

Ett belysande exempel på den nya tidens religiösa tankar, tankar som till slut ebbade ut i tvivel, återfinns hos läkaren *Gabrielle da Saló*, som år 1497 ställdes inför inkvisationen:

⁵⁹Sellberg, 1986, s. 55.

⁶⁰Ibid, s. 68-71.

⁶¹Encyclopædia Britannica vol. 15, 1979, s. 665.

⁶²Sellberg, 1986, s. 81.

”Kristus var ej Gud utan son till Josef och Maria på vanligt sätt avlad. Han har bragt världen i fördärv genom sin bakslughet och led antagligen döden på korset för sina förbrytelsers skull. Därför skall hans religion också snart upphöra. Hans sanna lekamen finns ej i den invigda hostian. Sina underverk har han ej fullbordat av gudomlig kraft, utan de har skett genom himlakropparnas inflytande.”

Burckhardts påpekande är högst träffande: ”Det är slut med tron, men magin håller man fast vid.”⁶³ Enligt mitt tycke träffar Burckhardt mitt i prick då han beskriver renässansmänniskans inställning gentemot religionen. Åtminstone de lärda ur de högre skikten i samhället ville inte vara slavar under en religion. Trots detta var det i hög grad så att de ändå var beroende av- och delvis styrda av Guds förlängda arm, den katolska kyrkan. De humanistiska forskarna kunde under renässansen inte bli lika oberoende som sina förebilder under antiken.⁶⁴ Religionen hade alltså fortfarande ett mycket stort inflytande på vanliga människors liv under renässansen. Religiösa sedvänjor som att gå på mässan, bikta sig och fasta var för gemene man och kvinna seder som var en del av vardagen.⁶⁵ Kanske beror skillnaden i religiositet mer på människors sociala situation än något annat. Var man ur de högre stånden hade man råd att vara oberoende från kyrka och tro...

8.4 Reformationen

Renässansen förknippas ofta som nära nog identisk med reformationen. Humanisterna, som ju var renässansen företrädare- och förespråkare, var egentligen inte negativt inställda till kristendomen som sådan. Man ville dock förena de gamla antika tänkesätten med de kristna tankarna och idealen. Faktum är att flera mycket framträdande humanister förespråkade en fusion mellan platonsk filosofi och kristna tankar.⁶⁶ Det finns också andra beröringspunkter mellan humanism och kristendom. Den viktigaste av dessa var troligtvis uppkomsten av bibelkritiken, som krediteras den kände humanisten (tillika påve under namnet *Nicolaus V*) *Lorenzo Valla*.⁶⁷ Valla beredde till stor del väg för Martin Luthers reformerta arbete.

⁶³Burckhardt, 1965, s. 334. Citatet av Gabrielle da Saló återfinns likaså hos Burckhardt, 1965, s. 334.

⁶⁴Se exempelvis Sellberg, 1986, s. 81.

⁶⁵Nordberg, 1993, s. 224 ff.

⁶⁶Sellberg, 1986, s. 81.

⁶⁷Se exempelvis Lövgren, 1951, s. 447.

8.5 Religion och individualism

Individualismen anses som en av renässansens främsta karaktäristika. Således ägnade också humanisterna mycken tid åt att ganska ingående beskriva furstars liv i krönikeform. Enligt humanistisk grunsyn stod människan i centrum. Människan skulle från detta centrum försöka bli gudomlig. Likheten mellan Gud och Hans skapelse var alltså många-och möjligheterna att uppnå gudomlig vishet stora. För Martin Luthers anhängare var förhållandet däremot det motsatta: Gud stod i centrum, mänskligheten i periferin.⁶⁸ Humanisternas syn på religion var rent generellt mycket präglad av tolerans och anti-dogmatism. Som symbol för denna religiösa tolerans får den italienske skalden och humanisten *Luigi Pulci* (1432-84) framhävas. Pulci hävdade bl.a. alla religioners relativa värde, d.v.s. ingen religion är bättre- eller sämre än den andra, ingen religion kan förkastas. Att ha en universellt grundad teism var inget ovanligt under renässansen.⁶⁹ Kanske influerades även humanisterna av de geografiska upptäckterna. Glorifierandet av det exotiska och okända lät dock vänta på sig något. Den främsta orsaken till detta var, enligt min mening, det faktum att renässansens tankar härstammade från stadsmiljöer. Det var ett alltför tvärt kast att börja med "naturdyrkan", även om sådant också förekom.⁷⁰

9 Vad var nytt i renässansen?

Johan Huizinga, författaren till boken *Ur medeltidens höst*, hävdar att "det nya kommer **såsom form**, innan det i sann mening blir en ny anda."⁷¹ Detta skulle alltså innebära att det tog en lång tid innan renässansmentaliteten blev en reel verklighet. Huizinga menar vidare att det humanisterna i renässansens Italien ägnade sig åt egentligen också försekom under 1300-talet (alltså sen medeltid, beroende på vilken kronologi man använder sig av). I takt med att umgänget människor (läs: högrestånds människor) emellan förfinades och språket allt mer latiniserades så framträder för första gången den moderna människan. Denna utveckling gällde i hög grad bara Italien, det Italien där det antika kulturarvet vara nära tillhands. I ett land som Frankrike ser Huizinga ännu en medeltida mentalitet: "Renässansen är ännu ganska löst påklistrad 1400-talets franska anda."⁷² Den klassicism som blev på modet under renässansen var egentligen inte så "nyupptäckt", som vissa renässanshumanister ville göra gällande. De gamla grekiska och romerska författarnas texter hade ju, som

⁶⁸Linge, 1987, s. 30.

⁶⁹Burckhardt, 1965, s. 328.

⁷⁰Exempelvis Leonardo da Vinci ansåg att all kunskap borde baseras på iakttagelser i naturen. Detta var ett tecken på en tidig empirism, som dock var sällsynt.

⁷¹Citatet hämtat från Huizinga, 1988, s. 344.

⁷²Huizinga, 1988, s. 150-154. Citatet hämtat från Huizinga, 1988, s. 354.

tidigare påpekats, flitigt studerats av de lärda i det Bysantinska kejsardömet.⁷³ De antika idealen kunde också vara hämmande för den kulturella- och vetenskapliga utvecklingen. De klassiska förebilderna utövade ett enormt inflytande över främst de italienska humanisterna. P.g.a. den sällan tillämpade empiriska forskningsmetoden så finner man också mycket få naturvetenskapliga forskare.⁷⁴ Ämnen som litteratur, historia och moralfilosofi var det som var viktigt att ha kännedom om. Naturligtvis finns det banbrytare som *Andreas Vesalius* (1514-64) och *Leonardo da Vinci* (1452-1519), vilka bröt mot de gängse forskningsmetoderna och använde sig av erfarenhetsbaserad forskning. Rent generellt var antiken, enligt mitt tycke, mer hämmande än positiv i sin auktoritet. T.o.m. Jacob Burckhardt, som annars var mycket positiv till renässansen, påpekar i sin bok, *Renässanskulturen i Italien*, att "[...] renässansskalderna var mer än lovligt bundna av dessa förebilder."⁷⁵

Åter till huvudfrågan i detta avsnitt: vad var alltså nytt? Svaret får bli att inte mycket nytt uppkom under renässansen, åtminstone inte nyheter som påverkade en vanlig dödlig. Det område där flest "innovationer" skapades var konsten. Inom konsten började man för första gången att nyttja oljebaserade färger. Man begagnade sig också av det s.k. centralperspektivet, som var vetenskapligt framtaget. Renässansmänniskan "upptäckte" också världen. Nya världsdelar, som tidigare varit okända, kunde nu kartläggas. Detta var nog en av anledningarna till den kunskapsiver renässansens intellektuella hade; man ville veta mer om detta okända. Inom vetenskapen formade *Nikolaus Copernicus* (1473-1543) en ny världsbild då han hävdade att solen, inte jorden, stod i vårt solsystems centrum. Detta var en nyhet som inte minst kyrkan ogillade, då allt alltså inte kretsade kring Guds utvalda planet. Copernicus banade vägen för flera kritiska forskare. De flesta av dessa kom dock efter renässansen. Utan tvivel betydde också den allt mer utvecklade kapitalismen mycket för renässansens människor. Detta var dock inte en helt ny företeelse. Redan under slutet av medeltiden började kapitalismen att bli en etablerad ekonomisk ordning.⁷⁶ Vad som påverkade gemene mans mentalitet är svårt att säga. Inga nya ordningar uppkommer plöstligt. Folk hade tid att anpassa sig till de nya levnadsmönster som så småningom uppkom. Vad bonden på italienska landsbygden tänkte och tyckte är nära nog omöjligt att sia om. Skillnaden var att denne bonde nu fick reda pengar för sin skörd istället för bytesvaror. Även detta skapade dock ett "*klient-patronförhållande*", om än inte i den vanligare

⁷³Nordberg, 1993, s. 40 f.

⁷⁴Linge, 1987, s. 31.

⁷⁵Citatet återfinns i Burckhardt, 1965, s. 209. Med "dessa förebilder" åsyftas de antika tragedierna (förf. anm).

⁷⁶För vidare läsning om kapitalismens uppkomst rekommenderas Frisch, 1965, s. 16-29. En lättfattlig översikt om vetenskap, konst och humanism under renässansen återfinns i Linge, 1987, s. 24-40.

politiska betydelsen.⁷⁷ Den svage bonden var mer beroende av den rike godsägaren (så vida han inte själv ägde sin mark, vilket blev allt vanligare i renässansens Västeuropa). Avslutningsvis kan sägas att renässansen innebar mycket små direkta mentalitetsförändringar. De förändringar som uppkom påverkade inte majoriteten av folket nämnvärt. Dock hade det under renässansen lagts en grund för den moderna människan att stå på. Denna grund var mer andligt än fysiskt (d.v.s. faktiska förändringar) uppbyggd. Detta resulterade i att renässansen som mentalitet ofta lyste med sin frånvaro i form av praktiska resultat.⁷⁸

10 Resultat och slutsatser

Avsikten med denna uppsats har varit att på ett konkret sätt försöka att förmedla en bild av renässansmänniskan till läsaren. Huruvida denna föresats lyckats överlåter jag åt andra att bedöma. Vid uppsatsens färdigställande märktes dock en tydlig tes-bildning. Till sist är det då dags att besvara de huvudfrågor som jag ställde inledningsvis i uppsatsen.

Synen på renässansmänniskan har förändrats genom århundradenas lopp. Alltifrån Petrarcas idéer om varför återuppväckandet av de gamla antika författarna, filosoferna och deras texter skulle utgöra en ny intellektuell storhetstid, till 1900-talets ekonomiska- och sociala historieforskning. Rent allmänt kan sägas att synen på renässansen ändrats i takt med den övriga samhällsutvecklingen. Samtida (renässans-) källor såg oftast i renässansen något positivt i den nya synen på människan. Den "moderna människan" var obunden och fri från alla krav. Renässansmänniskan var dock inget enhetligt människo-

ideal. Personer ur de lägre stånden hade sällan råd att hålla sig med bildning och förfinat levnadssätt. Under 1900-talet har renässansforskningen också sett dessa skillnader som ett resultat av en fortgående klass- och könsskillnad. Synen på renässansmänniskan som *ideal* är inte förlegad, men som *realitet* för större delen av befolkningen var dock renässansidealet inget annat än just ett ideal. Den så karaktäristiska individualismen var under renässansen ett begrepp för de lärda skikten i samhället. Detta till trots var renässansens människor mycket bundna till familj, vänner och släkt. Omsvängningen i synen på renässansen har börjat sitt intåg i den moderna historieforskningen; den är högst välkommen.

⁷⁷Nordberg, 1993, s. 63 f.

⁷⁸Angående renässansens inflytande över de lägre stånden, och löne- och arbetsförhållanden för nämnda grupp, rekommenderas Nordberg, 1993, s. 76-92. Om tesen att renässansen utjämnade ståndsskillnaderna står att läsa i Burckhardt, 1965, s. 237-242. Uppgifterna i dessa båda källor varierar.

Humanisternas roll under renässansen kan inte nog betonas. Bilden av humanisten som sin tids lärda profet kvarstår som den korrekta. Humanisterna grundlade också den människosyn som var förhärskande under inte minst den italienska renässansen. Denna människosyn grundades på att om man bara ville, så kunde människan åstadkomma allt, inget var omöjligt. Att bli en universalmäniska, att kunna allt, var därför också ett viktigt ideal. Ett ideal som få kunde leva upp till. Denna syn på människan, som en obunden skapare av sin egen framtid, kom att bilda grundstommen i renässansfilosofin.

Trots alla goda(?) intentioner lyckades renässansens portalfigurer aldrig göra sig av med det inflytande som kyrka och religion hade över flertalet människor som levde och verkade under renässansen. Mycket av de vardagliga religiösa handlingarna, som medeltiden beskylldes för att ha frambringat, fick en fortsatt utövning även i denna (enligt många) moderna tidsålder. Humanisterna ville gärna föreställa sig människan-inte Gud-som den centrala punkt kring vilken allt kretsar. Flertalet av renässansens människor såg dock mer till livet efter detta. Att, som humanisterna, njuta av livetets frukter här och nu var för många mer en fråga om att genomlida livets alla kval för att i paradiset kunna förenas med sin allsmäktige skapare...

Referenslista

Burckhardt, Jacob: *Renässanskulturen i Italien*, Stockholm, 1965

Encyclopædia Britannica vol. 15, s. 660-671, Chicago, 1979

Frisch, Hartvig: *Europas kulturhistoria* (Från renässansen till enväldets slut) vol. 3, s. 13-57, Stockholm, 1979

Huizinga, Johan: *Ur medeltidens höst*, Stockholm, 1988

Linge, Lars: *Renässansen* (Miljöer och människor), Göteborg, 1987

Lövgren, Birger m fl: *Folkets historia genom tiderna* (Illustrerad världshistoria) vol. 3, s. 429-518, Stockholm, 1951

Nordberg, Michael: *"Renässansmänniskan"* (1400-talets Italien-myter och verklighet), Stockholm, 1993

Pierotti-Cei, Luisa: *Life in Italy during the renaissance*, Genève, 1977

Rabelais, François: *Den store Gargantuas förskräckliga leverne*, Höganäs, 1983

Sellberg, Erland m fl: *Från Aten till Los Angeles* (Idéhistoriska miljöer), s. 43-85, Malmö, 1986

Historisk Tidskrift, nr. 3-1995, s. 358-368